

รูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชน : วิธีการสร้างความมั่นคงทางอาหาร กับการจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร

Community Participation: Food Security Strengthening Through Nong Han Watershed Forest Management, Sakhonakorn Province.

ภัชราภรณ์ สาคำ¹

Phatcharaporn Sakham¹

Received : 22 มิ.ย. 2561

Revised : 13 ก.ย. 2561

Accepted : 16 ก.ย. 2561

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มุ่งเน้นวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารภายใต้การจัดการป่าต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วม ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพได้แก่ การสังเกตการณ์ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง สทนากลุ่ม วิเคราะห์และนำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนาโดยคัดเลือกพื้นที่แบบเจาะจงที่กระจายตัวบริเวณลำน้ำพุคือ “ชุมชนหลุบเลา” ซึ่งมีกลุ่มเป้าหมายคือองค์กรชุมชน กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์จากป่าทั้งภายใน-นอกชุมชน ผู้นำชุมชน และตัวแทนหน่วยงานที่เกี่ยวข้องพบว่าชุมชนมีป่าทั้งหมด 5 แปลงรวม 5,654 ไร่ ในเขตป่าสงวนแห่งชาติดงชมพูวน-ป่าดงกะเมือและที่ดินสาธารณะประโยชน์รูปแบบการจัดการพื้นที่ป่าที่ชุมชนต้องการคือเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการป่าชุมชน อย่างไรก็ตามชุมชนสามารถเก็บผลผลิตจากป่าตามฤดูกาลแบบพอเพียงเพื่อการบริโภคคิดสัดส่วนร้อยละ 30 ของปริมาณอาหารที่บริโภคในแต่ละปีและบางครั้งเรือนขายเพื่อสร้างรายได้เสริมส่วนปัจจัยที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารได้แก่ 1) มติเพื่อการจัดการป่าชุมชนแต่ละแปลงร่วมกัน 2) การพัฒนาระบบวนเกษตรในป่าชุมชนเพิ่มเติมและป่าหัวไร่ปลายนา 3) การใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่าระดับครัวเรือนและชุมชน 4) การปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อเสริมสร้างรายได้ 5) มติข้อตกลงและกฎระเบียบร่วมกันเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ 6) การเพิ่มพื้นที่ป่าและความหลากหลายทางชีวภาพตลอดทั้ง 7) การสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ซึ่งนับได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารภายใต้การจัดการพื้นที่ต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วมเพื่อขยายผลสู่พื้นที่ป่าต้นน้ำอื่นต่อไป

คำสำคัญ : การมีส่วนร่วม ความมั่นคงทางอาหาร พื้นที่ป่าต้นน้ำ

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่องการศึกษาแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการป่าเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร เขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษาแห่งชาติ (สกอ.) ปีงบประมาณ 2559

¹ อาจารย์ประจำสาขาวิชาการพัฒนาชุมชนคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร
อีเมล P_sakham@hotmail.co.th

Lecturer of Program in Community Development, Humanities and Social Sciences, Sakon Nakhon Rajabhat University, Email: P_sakham@hotmail.co.th

Abstract

This research article aims to analyze relevant factors related to food security strengthening under participatory watershed forest management. Qualitative research methods were used including observation, semi-structure interview, focused group discussion, and descriptive analysis. Site selection was purposive to villages along Nam Pung river called Lup Lao community, and the target groups were community organizations, forest users within and outside of the community, community leaders as well as representatives from relevant organizations. The research found Lup Lao community has 5 plots of community forest with total area of 5,654 rai, located in Dong Chom Phu Phan – Pa Dong Kra Cher forest reserve area and in the public land. However, the villagers could still enjoy seasonal forest products which sufficient for their household consumptions and accounted for 30 percent of the households' annual food consumption. In addition, some households could sell the forest products and earn additional income. The key factors contributed to food security were 1) having common goal in managing each community forest plot among members, 2) agroforestry development in the community forests and farm's edge, 3) community awareness on sustainable use of forest resources at the household and community levels, 4) growing economic crops for additional income, 5) development of common agreements and rules towards the implementation, 6) increasing of forest area and biodiversity, as well as 7) supports from relevant organizations. These are all key factors to strengthen food security under the context of participatory watershed forest management and can be scale up to strengthen food security in other watershed areas.

Keywords : participation, food security, watershed forest

บทนำ

“ลำน้ำพุง” เป็นลำน้ำสาขาหนึ่งที่สำคัญของหนองหาร อยู่ในเขตเทือกเขาภูพานตอนล่างของจังหวัดสกลนคร บริเวณอำเภอกุดบาก ลำน้ำไหลผ่านอำเภอเต่างอยอำเภอโคกศรีสุพรรณและไหลมาลงที่หนองหาร อำเภอเมืองจังหวัดสกลนคร ไหลบรรจบหนองหารความยาวระยะทางประมาณ 90 กิโลเมตร และเป็นแหล่งต้นน้ำบนเทือกเขาภูพานเขตรอยต่อระหว่างอุทยานภูผายลและห้วยหวดครอบคลุมพื้นที่ชลประทานกว่า 50,000 ไร่ซึ่งอยู่ทางด้านทิศใต้ของหนองหารเป็นลำน้ำสายใหญ่และให้ปริมาณน้ำมากที่สุดกับหนองหาร (สพสันต์ เพชรคำ และคณะ, 2555 : 15) พื้นที่ป่ามีอยู่หลายประเภทได้แก่ อุทยานแห่งชาติ ป่าสงวนแห่งชาติ ที่ดินสาธารณะประโยชน์ และป่าชุมชนล้วนเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศป่าต้นน้ำและพื้นที่อ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม การพัฒนาท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่ระบบเศรษฐกิจตลาดแบบทุนนิยมเกิดผลกระทบต่าง ๆ อย่างมากมายอาทิเช่น พื้นที่ป่าลดลงอย่างต่อเนื่อง การไหลป่าของตะกอนดินและทรายทับถมแหล่งน้ำ การสะสมของสารเคมีและขยะมูลฝอยต่าง ๆ เป็นต้น มีการแบ่งเขตพื้นที่ผืนปรมบางส่วนเพื่อให้สามารถ

เข้าไปใช้ประโยชน์และเก็บหาผลผลิตจากป่าได้ เกิดความร่วมมือระหว่างหน่วยงานภาครัฐและชุมชนในการจัดตั้งโครงการป่าชุมชนเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ มีกลุ่มเครือข่ายองค์กรชุมชน อาทิเช่น เครือข่ายป่าไม้-ที่ดิน กลุ่มวิสาหกิจชุมชน หมู่ที่ 15 กลุ่มเยาวชนจิตอาสาต้นกล้าคุณธรรมฯ ทำกิจกรรมด้านสังคมและการอนุรักษ์ พื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่าไม้ปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเพื่อพัฒนาเกษตรทางเลือก อาทิเช่น แปลงทดลองเกษตรอินทรีย์ วนเกษตรเพื่อลดการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าสิ่งเหล่านี้ชุมชนสะท้อนแนวทางการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดและสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชนแต่ชุมชนยังขาดความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับการวางแผนในการจัดการป่าที่มีประสิทธิภาพและขาดการส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงเพื่อให้เกิดเป็นการพัฒนาและฟื้นฟูผืนป่าหนองหารทั้งระบบภายใต้ภูมินิเวศป่าไม้อย่างเชื่อมโยง จึงมุ่งเน้นเพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารภายใต้การจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วม ส่งการขยายผลพื้นที่ชุมชนอื่น ๆ ต่อไป

วัตถุประสงค์

เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารภายใต้การจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วม เพื่อนำไปสู่การขยายผลการจัดการพื้นที่ต้นน้ำอื่นต่อไป

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research Methods) ได้คัดเลือกพื้นที่แบบเจาะจง คือ ชุมชนที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร หรือ “ลำน้ำพุง” คือชุมชนบ้านหลุบเลาได้แก่ หมู่ที่ 1 2 10 11 15 ตำบลหลุบเลา อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดสกลนคร ซึ่งเป็นหน่วยการศึกษาระดับชุมชน และรายงานผลการวิจัยจากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามวัตถุประสงค์แบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัยดังนี้

1. ประชุมชี้แจงโครงการฯ พื้นที่กรณีศึกษา และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

2. สำรวจพื้นที่/รวบรวมข้อมูลพื้นที่เป้าหมายด้วยระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research Methods) มีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลและเครื่องมือที่หลากหลายรายละเอียดดังนี้

2.1 การเก็บรวบรวมข้อมูลทุติภูมิ (Secondary Data) ได้แก่ หนังสือ รายงานวิจัย บทความวิทยานิพนธ์ และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนการเข้าร่วมประชุม/งานสัมมนาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในระดับชุมชนหรือภูมิภาคเพื่อทราบบริบทพื้นที่วิจัย

2.2 การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม (Field Research) ตามประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์ในการวิจัยด้วยวิธีการหลัก ๆ กับกลุ่มเป้าหมายหลัก ได้แก่ 1) การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) และแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้างการประชุมกลุ่มย่อย (Focus Group Interview) เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากป่า จำนวน 50 คน ได้แก่ กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์จากป่า หมอสมุนไพรหรือปราชญ์ชาวบ้าน เพื่อทราบการใช้ผลผลิตจากป่าในรูปแบบต่าง ๆ ความจำเป็นต่อวิถีการดำรงชีวิตที่ส่งผลต่อความมั่นคงทางอาหารจากป่า ตลอดจนทิศทางการปรับตัวของชุมชนต่อสถานการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว 2) การจัดเวทีให้ข้อมูลและประชุมกลุ่มย่อย เพื่อเป็นการให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการจัดการป่าชุมชนและระดมความคิดเห็นถึงแนวทางการจัดการป่าร่วมกัน จำนวน 70 คน ได้แก่ ผู้นำชุมชน คณะกรรมการป่าชุมชน ตัวแทนหน่วยงานภาครัฐ เป็นต้น และกลุ่มเป้าหมายรองคือ

ผู้ใช้ประโยชน์ทั่วไปภายนอกจำนวน 30 คน ตลอดทั้งผู้วิจัยใช้เครื่องมือ วัสดุ/อุปกรณ์อื่น ๆ ร่วมด้วย ได้แก่ กล้องถ่ายรูป เทปบันทึกเสียง แผนที่ (อัตราส่วน 1 : 50,000) เพื่อให้สามารถสำรวจ เก็บรวบรวมข้อมูลได้ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยมากยิ่งขึ้นและตรวจสอบความครบถ้วนของข้อมูลโดยวิธีการเก็บซ้ำในประเด็นที่ตกหล่นไป และช่วงขั้นตอนคืนข้อมูลสู่ชุมชนสามารถที่จะตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลครั้งที่สองได้เป็นอย่างดี และ 3) การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ใช้ร่วมในวิธีการศึกษาทุกระบบของการเก็บข้อมูลภาคสนาม

2.3 การวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยได้สังเคราะห์ข้อมูลเป็นหมวดหมู่ และวิเคราะห์ความสัมพันธ์ภายในหมวดหมู่ ระหว่างหมวดหมู่ และวิเคราะห์เพื่อหาข้อสรุปตามกรอบแนวคิดเรื่องความมั่นคงทางอาหารในการศึกษาครั้งนี้

3. จัดเวทีคืนข้อมูลสู่ชุมชน และเพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารภายใต้การจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วม และนำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนา

4. จัดทำสื่อ/เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารสู่สาธารณะรูปแบบต่าง ๆ อาทิเช่น การจัดทำโครงการบริการวิชาการ ที่เกี่ยวข้องสื่อการเรียนการสอน บทความวิชาการ ฯลฯ

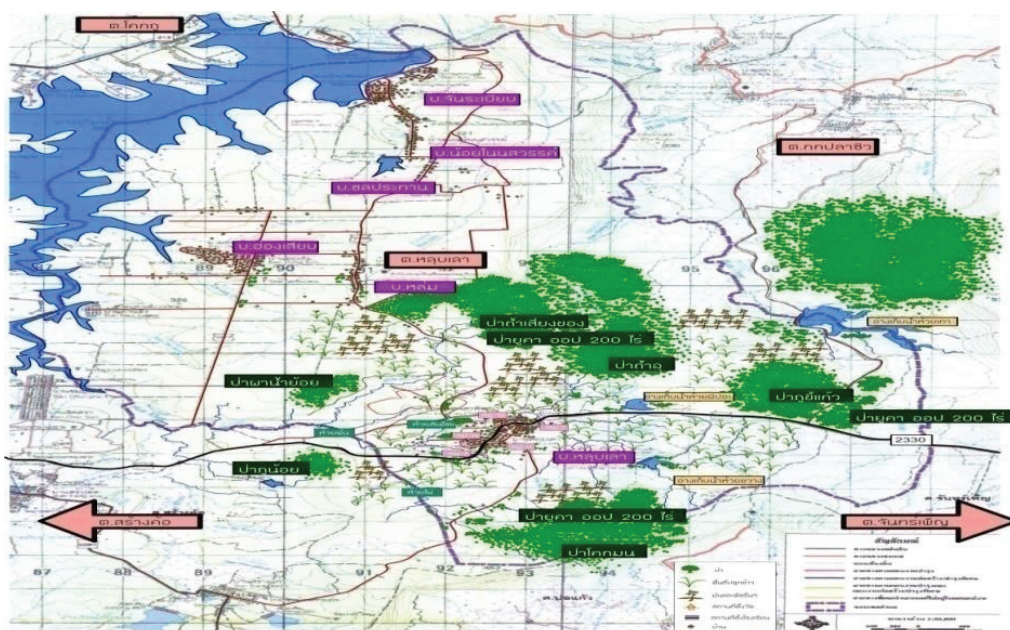
5. การเขียนรายงานฉบับสมบูรณ์

สรุปผล

บริบทชุมชนกับการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้

ชุมชนบ้านหลุมเลาเป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์การย้ายถิ่นฐานมายาวนาน และที่ตั้งชุมชนเป็นแอ่งหุบเขา มีพื้นที่ป่าไม้ล้อมรอบหมู่บ้าน (ดังภาพที่ 1) พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ภายใต้ความรับผิดชอบกรมป่าไม้จำนวน 3 หน่วยงาน ได้แก่ 1) ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงชมพูพาน-ป่าดงกระเซอ 2) ที่สาธารณะประโยชน์ที่อยู่ในเขตพื้นที่เศรษฐกิจและพื้นที่เพื่อการอนุรักษ์ของกรมที่ดิน 3) พื้นที่จัดการร่วมของกรมป่าไม้และองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) เพื่อปลูกป่าทดแทน โดยการปลูกไม้ยูคาลิปตัสตลอดทั้งพื้นที่ป่าชุมชนที่ได้มีโครงการขอจัดตั้งป่าชุมชนจากสำนักงานป่าไม้จังหวัดสกลนคร ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 - 2548 ผลการศึกษาเบื้องต้นพบว่า ชุมชนมีองค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการและการใช้ประโยชน์จากป่าได้แก่ อาหารจากพืชและสัตว์ สมุนไพรบางชนิดการจัดโซนพื้นที่เพื่อการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์และพื้นที่ป่าทางวัฒนธรรม ได้แก่ ป่าช้า และดอนปู่ตา ร่วมกัน² ขณะเดียวกันชุมชนมีการพัฒนาวิถีเกษตรทางเลือก อาทิเช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ วนเกษตร เป็นต้น ชุมชนมีการพึ่งพิงและดูแลรักษาพื้นที่ป่าที่อยู่ล้อมรอบ เพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมหรือทรัพยากร “หน้าหมู” จำนวน 5 แปลง รวมเนื้อที่จำนวน 5,654 ไร่ (ดังตาราง 1)

² ผลการศึกษาโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาองค์ความรู้ด้านจัดการป่าและการพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพอย่างมีส่วนร่วมในพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหารจังหวัดสกลนคร ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษาแห่งชาติ (สกอ.) ปีงบประมาณ 2558

ภาพประกอบ 1 การกระจายของพื้นที่ป่าล้อมรอบชุมชนหลุมเลา

ที่มา: ภัชราภรณ์ สาคำ และคณะ. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประจำปีงบประมาณ 2559: 25

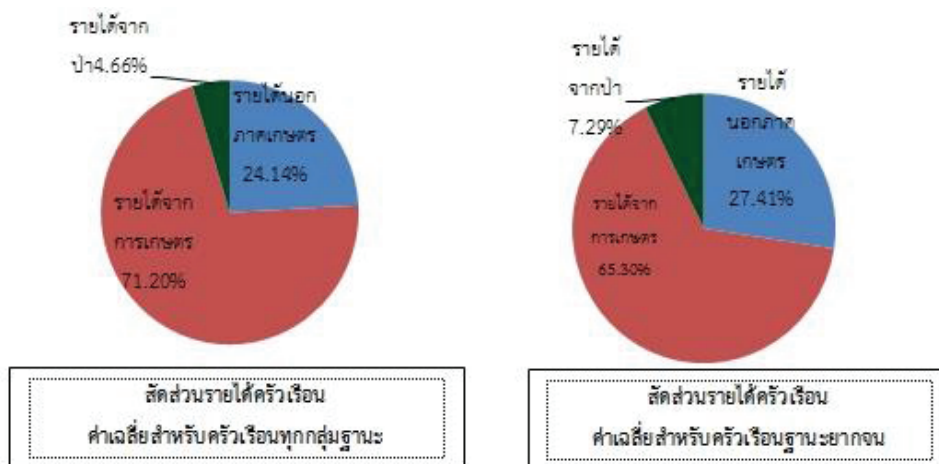
ตาราง 1 พื้นที่ป่าชุมชนหลุมเลาจำนวนพื้นที่ป่าชุมชนทั้งหมด 5 แปลง รวมเนื้อที่ 5,654 ไร่ ได้แก่

ชื่อป่าชุมชน/ประเภทพื้นที่	ขอบเขตพื้นที่ปกครอง
1. ป่าโคกมน (จำนวนเนื้อที่ 3,000 ไร่) - พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงชมพูพาน-ป่าดงกะเมอ - พื้นที่ป่ายูคาลิปตัสขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) - สปก.จัดสรรที่ดินทำกินให้เกษตรกรในพื้นที่	หมู่ที่ 1211 - เก็บหาของป่า - ทำเลเลี้ยงสัตว์
2. ป่าภูซึกแก้ว (จำนวนเนื้อที่ 2,000 ไร่) - พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงชมพูพาน-ป่าดงกะเมอ - พื้นที่ป่ายูคาลิปตัสขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) - พื้นที่ชลประทานอ่างเก็บน้ำห้วยเทา	หมู่ที่ 15 - เก็บหาของป่า/สมุนไพร - ทำเลเลี้ยงสัตว์
3. ป่าวัดถ้ำเสียงของ (จำนวนเนื้อที่ 574 ไร่) - พื้นที่ป่ายูคาลิปตัสขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) - โครงการจัดตั้งป่าชุมชน	หมู่ที่ 15 - เก็บหาของป่าหน่อไม้และเห็ดขมิ้นในสวนป่า ยูคาลิปตัส แต่เนื่องด้วยมีที่พักสงฆ์จึงเหมาะแก่ การปฏิบัติธรรม เขตอภัยทาน และสถานที่พักผ่อน หย่อนใจของชุมชน

ชื่อป่าชุมชน/ประเภทพื้นที่	ขอบเขตพื้นที่ปกครอง
4. ป่าช้า (ป่าวัฒนธรรม) (จำนวนเนื้อที่ 60 ไร่) - พื้นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ของชุมชน - โครงการจัดตั้งป่าชุมชน	หมู่ที่ 15 - ประกอบพิธีกรรมเผาศพทั้ง 5 หมู่บ้าน - หาสุมไพร/ใช้ไม้พื้นแห้ง
5. ป่าดอนปู่ตา (ป่าวัฒนธรรม) (จำนวนเนื้อที่ 20 ไร่) - พื้นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ของชุมชน	หมู่ที่ 10 - ประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีฟ้า
รวมพื้นที่ 5 แปลง	รวม 5 หมู่บ้าน

ที่มา : ปรับจากวารสารการวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย ปีที่ 11 ฉบับพิเศษ 2559: 48

การพึ่งพิงการใช้ประโยชน์ระดับครัวเรือน มีการเก็บหาผลผลิตจากป่า 1) เพื่อการบริโภคและขายเป็นรายได้เสริม คิดเป็นร้อยละ 30 พบว่า สัดส่วนต่อปีเฉลี่ยคิดเป็นร้อยละ 4.66 ของรายได้ครัวเรือนหรือมูลค่าเฉลี่ย 5,845 บาท/ครัวเรือน/ปี สำหรับทุกกลุ่มฐานะโดยเฉพาะครัวเรือนที่มีฐานะยากจน ซึ่งหมายถึงครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินหรือมีที่ดินทำกินน้อย 2) เกิดรายได้เสริมจากการเก็บหาของป่าคิดเป็นสัดส่วนเฉลี่ยร้อยละ 7.29 ของรายได้ครัวเรือนหรือมูลค่าเฉลี่ย 3,512 บาท/ครัวเรือน/ปี นอกจากนั้นยังสามารถประเมินเป็นมูลค่าทางเศรษฐศาสตร์ (Economic Value) จากการเก็บหาผลผลิตจากป่าเพื่อขายของชุมชนหลุมเลาทั้ง 5 หมู่บ้าน มีมูลค่าขึ้นต่ำประมาณ 1,336,181 บาท/ปี (ดังภาพประกอบ 2) ซึ่งถือว่าการใช้ผลผลิตจากป่าเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญในระดับครัวเรือนและสร้างรายได้เสริมเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร ลดค่าใช้จ่ายจากภายนอกได้อีกช่องทาง ดังนั้นแม้การเปลี่ยนแปลงท่ามกลางการพัฒนาในระดับชุมชนที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ทำให้ชุมชนห่างเหินการใช้ประโยชน์จากป่าเพียงใดก็ตาม แต่ยังคงความสำคัญกับบางครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินน้อย เพราะผลผลิตจากป่าเป็นปัจจัยที่สำคัญในการดำรงชีวิตระดับครัวเรือนและเป็นรายได้หลัก และทุกครัวเรือนยังมีการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้มิติดัง ๑ อาหาร การใช้เนื้อไม้ ทำเลื่อยสัตว์อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะมิติความสำคัญของสมุนไพร ชุมชนมีการรักษาโรคด้วยยาสมุนไพรควบคู่กับการรักษาแผนปัจจุบัน เนื่องจากอดีตชุมชนหลุมเลาอยู่ห่างไกลจากตัวเมืองและเส้นทางคมนาคมค่อนข้างลำบาก จึงมีการรักษาโรคพื้นฐานตามอาการก่อนส่งตัวรักษาที่โรงพยาบาลหรือหลังจากออกจากโรงพยาบาลเพื่อเป็นการบำบัดหรือฟื้นฟูหลังการเจ็บป่วยตามคำบอกเล่าของหมอสมุนไพร “ไปหาหมอโงงยายามได้ บางคนอาการเขาดีขึ้น ต้องกลับมาเข้าป่าหาสมุนไพรหาหมอยาบ้านเขาคือเก่า ค่อยรักษาอาการถึงได้ดีขึ้น” (บัวน รุปลอ, 17 ตุลาคม 2559 : สัมภาษณ์) หมอสมุนไพรระดับชุมชนท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ โดยครอบครัวเป็นหมอยาเกือบทุกคนคลุกคลีกับยาด้วยการเก็บหาจากป่า และปลูกเป็นสวนหลังบ้านในรูปแบบวนเกษตรเพื่อง่ายต่อการใช้สอยและปรุงยาเพื่อรองรับสมาชิกในชุมชนที่ต้องการความช่วยเหลือสิ่งเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่สะท้อนการพึ่งพิงและใช้ประโยชน์จากป่าอย่างต่อเนื่องแม้สถานการณ์ของสังคมจะเปลี่ยน

ภาพประกอบ 2 การเก็บหาผลผลิตจากป่าเพื่อขายเป็นรายได้เสริม

ที่มา : ภัชราภรณ์ สาคำและคณะ. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประจำปีงบประมาณ 2559 : 77

จุดเริ่มต้นพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมเพื่อนำไปสู่การจัดการภูมิเวศป่าไม้

ท่ามกลางสถานการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วชุมชนมีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะการก่อเกิดเครือข่ายองค์กรชุมชน ด้านการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากพื้นที่ป่าขาดความอุดมสมบูรณ์ มีการใช้ประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งบุคคลภายในและนอกชุมชนชุมชนจึงเริ่มพัฒนาระบบการกลุ่มเพื่อจัดการตัวเอง อาทิเช่นบ้านหุบเลาอาจารย์ หมู่ที่ 15 จดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชนกลุ่มศูนย์ข้าวชุมชนและปุ๋ยชีวภาพตั้งแต่ปี 2558 เป็นต้นมาดำเนินกิจกรรมด้านเมล็ดพันธุ์ข้าวและการพัฒนาทางเลือกรูปแบบเกษตรอินทรีย์ มีสนใจเข้าร่วมในกระบวนการดำเนินงานโครงการวิจัยอย่างต่อเนื่อง เกิดการขยายผลมีการจัดตั้งกลุ่มเยาวชนจิตอาสาฯ จากเยาวชนและผู้ที่มีอายุอยู่ในชุมชนหุบเลาช่วงอายุระหว่าง 13 - 40 ปีเพื่อออกแบบกิจกรรมสังคมด้านต่าง ๆ ร่วมกัน (เอกสารโครงสร้างกลุ่มเยาวชนจิตอาสาต้นกล้าคุณธรรม ปี 2560 : 13-15) แต่ชุมชนยังไม่มีองค์กรชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าไม้ ขาดหน่วยงานหรือสถาบันวิชาการที่เกี่ยวข้องส่งเสริมกระบวนการจัดตั้งป่าชุมชนอย่างต่อเนื่อง แต่อย่างไรก็ตามชุมชนให้ความสนใจผ่านกระบวนการมีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการวิจัยและโครงการบริการวิชาการ เพื่อหาแนวทางในการพัฒนาชุมชนอย่างมีส่วนร่วมดังนี้³

1. การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวชุมชน มีการจัดกิจกรรมสำรวจเส้นทางธรรมชาติเพื่อประเมินศักยภาพด้านการท่องเที่ยวและกระตุ้นให้ผู้นำตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อาทิเช่น พื้นที่ป่าไม้ทรัพยากรแหล่งน้ำรูปธรรมวิถีเกษตรทางเลือกสถานปฏิบัติธรรม“ถ้าเสียงของ”จึงได้มีการนำเสนอข้อมูลผ่านเวทีประชุมกลุ่มย่อยเพื่อจัดทำแผนพัฒนาท้องถิ่นแบบบูรณาการและได้แลกเปลี่ยนสถานการณ์ปัญหาสุขภาพจากการใช้สารเคมี

³โครงการบริการวิชาการเรื่อง การพัฒนาศักยภาพองค์กรชุมชนในการจัดการภูมิเวศป่าไม้ ในเขตพื้นที่ต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร สนับสนุนงบประมาณโดยสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ปี 2560

ชุมชนจึงมีความสนใจ พัฒนาความรู้ด้านวิชาการได้แก่ การผลิตสารอินทรีย์/ปุ๋ยหมัก จึงเป็นที่มาของการจัดกิจกรรมอบรมเรื่องการผลิตอินทรีย์สารเพื่อการเกษตร (ประเภทปุ๋ยและสารไล่แมลง) ให้ความรู้ ความเข้าใจและร่วมทดลอง คัดหวังสู่การปรับปรุงวิธีการผลิต ลดการใช้สารเคมี เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมและสร้างสุขภาวะที่ระดับครัวเรือน และเกิดการขยายผลต่อไป (ดังภาพประกอบ 3-4)

ภาพประกอบ 3-4 การสำรวจเส้นทางการท่องเที่ยว และอบรมเชิงปฏิบัติการผลิตอินทรีย์สารเพื่อการเกษตร
ถ่ายภาพโดยนายพงษ์ศักดิ์ ฐานสินพล เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน 2560

2. จัดทำแผนพัฒนาท้องถิ่นเชิงบูรณาการจัดกิจกรรมวิเคราะห์ศักยภาพของชุมชนในการจัดทำแผนงานหรือกิจกรรม จัดลำดับความสำคัญดังนี้ 1) โครงการพัฒนาความรู้ด้านวิชาการ/ระบบเกษตรทางเลือกในรูปแบบต่าง ๆ 2) โครงการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร/แหล่งท่องเที่ยวชุมชน 3) โครงการด้านพัฒนาความเป็นอยู่และสุขภาพอนามัยที่ดี และ 4) โครงการตลาดกลางสินค้าเพื่อรองรับสินค้าทางการเกษตรและสร้างกลไกการร่วมกันเพื่อใช้เป็นข้อมูลเหล่านี้ เสนอหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการพัฒนาชุมชนด้านต่าง ๆ ต่อไป (ดังภาพประกอบ 5-6 ตามลำดับ)

ภาพประกอบ 5-6 เวทีวิเคราะห์ศักยภาพชุมชนเพื่อจัดทำแผนพัฒนาท้องถิ่น
ถ่ายภาพโดย นายพงษ์ศักดิ์ ฐานสินพล เมื่อวันที่ 19 มิถุนายน 2560

ปัจจัยที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารภายใต้การจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วม

รูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารในพื้นที่ต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร มีกิจกรรมเพื่อส่งเสริมกระบวนการพัฒนาชุมชนร่วมกัน 7 แนวทาง ดังนี้

1. มติที่ชัดเจนเพื่อการจัดการพื้นที่ป่าชุมชนร่วมกัน เนื่องจากชุมชนมีพื้นที่ป่าจำนวน 5 แปลงรวมเนื้อที่ประมาณ 5,654 ไร่กระจายอยู่รอบชุมชนพื้นที่ป่าแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะคือ 1) ส่วนที่ 1 ป่าทางวัฒนธรรม จำนวน 2 แปลง ได้แก่ ป่าช้า และป่าดอนปู่ตา ซึ่งที่ประชุมมีมติร่วมกันเพื่อยื่นโครงการขอจัดตั้งป่าชุมชนในการออกข้อบังคับและกฎระเบียบในการดูแลรักษาป่าร่วมกันก่อน เนื่องจากเป็นศูนย์รวมทางจิตใจและความเชื่อของชุมชนแล้วค่อยขยายผลสู่พื้นที่ป่าแปลงอื่น ๆ โดยเฉพาะ 2) ส่วนที่ 2 พื้นที่ป่าเพื่อประโยชน์ใช้สอย จำนวน 3 แปลง ได้แก่ ป่าโคกมน ป่าภูชี้แก้ว และป่าวัดถ้ำเสี่ยงของ ซึ่งมีการใช้ประโยชน์หลายรูปแบบ และเป็นทรัพยากร “หน้าหมู่บ้าน” ใช้ประโยชน์ร่วมกันหลายหมู่บ้าน รวมทั้งบุคคลภายนอกชุมชนที่เข้ามาเก็บหาของป่าเพื่อการบริโภคในครัวเรือนและขายเพื่อเป็นรายได้เสริม ซึ่งแต่ละหมู่บ้านต้องใช้ระยะเวลาเพื่อทำความเข้าใจร่วมกันเพื่อหามาตรการในการควบคุมการใช้ประโยชน์มากยิ่งขึ้น (ดังภาพประกอบ 7)

ภาพประกอบ 7 เวทีให้ความรู้ “กระบวนการจัดตั้งป่าชุมชน” และวางแผนจัดตั้งป่าชุมชนระดับพื้นที่ ถ่ายภาพโดยนายพงษ์ศักดิ์ ฐานสินพล เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม 2559

2. พัฒนาระบบวนเกษตรบริเวณป่าชุมชนเพิ่มเติม หรือป่าหัวไร่ปลายน่า ส่งเสริมให้มีพื้นที่แปลงต้นแบบที่ป่าวัดถ้ำเสี่ยงของและพื้นที่ทำกินของครัวเรือนอื่น ๆ เพื่อลดการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าธรรมชาติ และเพื่อการอนุรักษ์พันธุ์ไม้พื้นถิ่นที่ใกล้สูญพันธุ์สามารถหาอยู่กินในพื้นที่ของตนเองได้มากยิ่งขึ้น

3. การใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่าหรือสร้างสำนึกร่วมเนื่องจากคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้เป็นทรัพยากร “หน้าหมู่บ้านหรือป่าสาธารณะชุมชน” ทุกคนมีสิทธิ์ในการใช้ประโยชน์ร่วมกันเพื่อบริโภคในครัวเรือนและเก็บหาเพื่อสร้างรายได้เสริมการแปรรูปหรือถนอมอาหารไว้บริโภคนอกฤดูกาล อาทิเช่น หน่อไม้ เห็ดป่าหรือเห็ดขมิ้น (เกิดในแปลงยูคาลิปตัส) บางครัวเรือนสามารถเก็บไว้เป็นของฝากญาติในช่วงเทศกาลต่าง ๆ ได้ ตลอดทั้งตระหนักถึงความเสื่อมโทรมและความเสี่ยงด้านความมั่นคงทางอาหารที่เกิดขึ้น จากปริมาณการใช้ประโยชน์ที่ขาดความระมัดระวังอย่างต่อเนื่อง ซึ่งชุมชนมีแผนในการจัดเวที่ย่อยแต่ละหมู่บ้านเพื่อปรึกษาหารือ เพื่อหามาตรการที่เหมาะสมในการควบคุมสมาชิกภายในนอกจากการใช้ประโยชน์ดังกล่าว

4. การปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อเสริมสร้างรายได้เป็นอีกช่องทางหนึ่งเพื่อหารายได้เสริมและลดการใช้ประโยชน์จากป่า เพื่อให้มีรายได้หมุนเวียนและสร้างความมั่นคงทางด้านรายได้ตลอดทั้งปี ลดความเสี่ยงด้านเศรษฐกิจท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสภาวะภูมิอากาศที่ส่งผลต่อปริมาณผลผลิตจากป่าได้บนพื้นฐานความอุดมสมบูรณ์ของดินและแหล่งน้ำ “ลำห้วยชัน” หลายครัวเรือนจึงมีทางเลือกด้วยการปลูกพืชผักสวนครัวเพื่อส่งตลาดหรือพ่อค้าคนกลาง อาทิเช่น ผักกาดแก้ว ผักชี พริก ต้นหอม เป็นต้น (ดังภาพประกอบ 8-9 ตามลำดับ) เนื่องจากชุมชนมีกลุ่มพ่อค้าคนกลางภายนอกเข้ามาประกันราคาและเสนอต้นทุนการผลิตให้ ผ่านการรับซื้อของพ่อค้าคนกลางภายในชุมชนเพื่อจัดการผลิตและราคาอีกชั้นหนึ่ง สามารถทำการเกษตรได้อย่างต่อเนื่อง

ภาพประกอบ8-9 การปลูกพืชเศรษฐกิจและระบบตลาดระดับชุมชน
ถ่ายภาพโดยนางสาววัชรารณีย์ สาคำ เมื่อวันที่ 20 พฤศจิกายน 2558

5. มติข้อตกลงและกฎระเบียบร่วมกันเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติมีการพิจารณาร่วมกันอนาคตแต่ละหมู่บ้านต้องเกิดการยอมรับของสมาชิกเพื่อสามารถนำไปสู่การบังคับใช้อย่างแท้จริงเบื้องต้นกลุ่มผู้นำมีการประชุมร่วมกันเพื่อระดมความคิดเห็นในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพบุคคลภายในและนอกชุมชนโดยการคัดเลือกคณะกรรมการป่าชุมชนจำนวน 25 คนจากตัวแทนผู้นำชุมชนหมู่บ้านละ 5 คน เพื่อจัดทำโครงสร้างการบริหารจัดการป่าร่วมกัน สมาชิกชุมชนจะต้องปฏิบัติตามได้กฎระเบียบและข้อบังคับ (บทลงโทษ) ของชุมชนบ้านหลุมเลาดังนี้

(ร่าง) กฎระเบียบ

- 1) ห้ามบุกรุกพื้นที่ ตัดไม้ทำลายป่า
- 2) ห้ามทิ้งขยะ ในบริเวณเขตพื้นที่ป่าชุมชน
- 3) ห้ามล่าสัตว์ โดยเฉพาะสัตว์ใหญ่ เช่น หมูป่า
- 4) ห้ามกระทำการใด ๆ ที่ส่งผลต่อการผิดกฎหมาย เช่น เล่นการพนัน เสพสิ่งเสพติด
- 5) ให้คงไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณี การสืบสานวัฒนธรรมของชุมชน เช่น ประเพณีเลี้ยงผีดอนปู่ตา

(ร่าง) ข้อบังคับ (บทลงโทษ)

- 1) หากพบว่ามีการฝ่าฝืนตัดต้นไม้ ให้ปรับไม่เกินต้นละ 5,000 บาท หรือมีบทลงโทษให้ดำเนินคดีตามกฎหมายต่อไป

2) หากมีการบุกรุกพื้นที่ป่า จะต้องให้ออกจากพื้นที่ดังกล่าวและต้องจ่ายค่าเสียหายครั้งละ 1,000 บาท พร้อมทั้งซ่อมแซมพื้นที่ป่าให้คงสภาพเดิม หรือส่งดำเนินคดีตามกฎหมาย

3) หากมีการล่าสัตว์ป่า จะมีโทษดังนี้

ครั้งที่ 1 ตักเตือน พร้อมกับยึดของกลาง

ครั้งที่ 2 มีโทษปรับตั้งแต่ 500 บาทขึ้นไป

ครั้งที่ 3 ส่งดำเนินคดีตามกฎหมายกำหนด

หลังจากนี้จะได้มีการนำร่างกฎระเบียบและข้อบังคับ (บทลงโทษ) นี้เพื่อจัดเวทีระดับหมู่บ้าน หารือแลกเปลี่ยนหรือข้อเสนอแนะเป็นข้อบังคับและกฎระเบียบในระดับชุมชนต่อไป

6. การเพิ่มพื้นที่ป่าและความหลากหลายทางชีวภาพแนวทาง คือหยุดรุกรานพื้นที่เพิ่มเติมและการจัดระบบ เพื่อสร้างตัวชี้วัดร่วมกันในการประเมินความหลากหลายทางชีวภาพอย่างต่อเนื่อง อาทิเช่น การปลูกป่าเพิ่มเติมการจัดทำ แปลงทดลอง การปล่อยให้ป่าฟื้นตัวตามธรรมชาติ สร้างแนวกันบริเวณหวงห้าม เป็นต้นอย่างไรก็ตามมีนักวิชาการ ให้ข้อเสนอถึงแนวทางการจัดการและใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน มีวิธีการอย่างง่ายที่ชุมชนสามารถประเมินสภาพป่าร่วมกัน มีประโยชน์ต่อการวางแผนจัดการและใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสมมากยิ่งขึ้น อาทิเช่น กำหนดพื้นที่หรือมาตรการ เพื่อการฟื้นฟูสำหรับพืชบางชนิด ธรรมชาติให้เกิดความตระหนักสำหรับคนนอกชุมชน ให้การศึกษาแก่เด็กและเยาวชน หรือการติดตามสภาพป่าในระยะยาวร่วมกันต่อไป

7. การสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ชุมชนต้องการให้มีการสนับสนุนด้านวิชาการ ด้านงบประมาณ ตลอดจนทั้งนโยบายและกฎหมายที่ยอมรับสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรอย่างแท้จริง เพื่อเสริมสร้างศักยภาพ ของชุมชนและสร้างความมั่นใจในการจัดการทรัพยากรให้เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น เนื่องจากที่ผ่านมา มีเพียง 3 หน่วยงานเท่านั้น ที่เข้ามาดำเนินงานระดับพื้นที่ ได้แก่ สำนักงานจัดการทรัพยากรป่าไม้จังหวัด องค์การบริหารส่วนตำบลหุบเขา และมหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร ซึ่งชุมชนยินดีให้ความร่วมมืออย่างต่อเนื่องเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ และถอดองค์ความรู้ หาทางเลือกการพัฒนาที่เหมาะสมต่อไป

สิ่งเหล่านี้สะท้อนวิธีการปรับตัวที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของชุมชนอย่างรอบด้านเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารโดยเฉพาะพื้นที่ป่า เนื่องจากระดับความมั่นคงทางอาหารจากการจัดการป่าถือว่าอยู่ในระดับที่น่าพึงพอใจของชุมชนดังนั้นแนวทางที่สำคัญ คือพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพผ่านกิจกรรมกฎระเบียบข้อบังคับ ส่งเสริมการปฏิบัติร่วมกันและการลดการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าผ่านวิถีเกษตรทางเลือก หรือปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นเพื่อให้เกิดความต่อเนื่องของรายได้ บนพื้นฐานทุนสังคมที่มีอยู่ ตลอดจนทั้งกระแสการตื่นตัวของหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องให้ความสนใจ เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการดำเนินงานที่ผ่านมา ได้แก่ สำนักงานป่าไม้จังหวัดสกลนคร และภาคีเครือข่ายองค์กร ชุมชน ได้แก่ โรงเรียนบ้านหุบเขาโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพระดับตำบลหุบเขา องค์การบริหารส่วนตำบลหุบเขา ทีมวิทยากรผู้เชี่ยวชาญด้านวนศาสตร์ชุมชนและชีววิทยา ที่เข้ามาสนับสนุนทางวิชาการด้านการจัดการป่าชุมชน และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพทำให้ชาวบ้านลดข้อกังวลเรื่องสิทธิในที่ดินทำกิน และมีความพร้อมที่จะเรียนรู้ แนวคิด สร้างกระบวนการจัดการป่าชุมชนมากขึ้นอย่างต่อเนื่องกระบวนการวิจัยนี้ได้นำไปสู่การสร้างรูปแบบ การจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วมภายใต้บริบท เงื่อนไขและโอกาสที่เกิดขึ้นซึ่งต้องอาศัยการสนับสนุนจากหน่วยงาน ที่เกี่ยวข้องเพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่องต่อไป

อภิปรายผล

เนื่องจากชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและที่ดินสาธารณะประโยชน์ ทำให้ต้องมีการจัดการพื้นที่ร่วมกันระหว่างรัฐกับชุมชนในทางปฏิบัติ แต่ชุมชนมีการปรับตัวเพื่อให้เท่าทันสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรอบด้าน นำไปสู่การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตและความมั่นคงทางอาหาร เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม อย่างบูรณาการ ทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน

ปรากฏการณ์การจัดการความมั่นคงทางอาหารระดับชุมชนครอบคลุมองค์ประกอบ 4 ประการ สอดคล้องกับงานของนันทกานต์ จันทร์อ่อน (2557 : 3) ได้แก่ 1) ความพอเพียงในปริมาณของอาหาร ชุมชนสามารถมีอาหารหรือการใช้ผลผลิตจากป่าเพื่อการบริโภคในครัวเรือน การถนอมอาหารและการแปรรูปไว้นอกฤดูกาลเพื่อลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือนอย่างพอเพียง 2) ชุมชนสามารถเข้าถึงหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในรูปแบบต่าง ๆ ได้ แม้พื้นที่ป่าอยู่ในเขตพื้นที่รับผิดชอบของกรมป่าไม้ เนื่องจากมีโครงการจัดตั้งป่าชุมชนในระดับพื้นที่ร่วมกัน 3) ตอบสนองการใช้ประโยชน์อย่างมีสุขภาวะความเป็นอยู่ที่ดีทางโภชนาการ จากการได้รับอาหารธรรมชาติและสมุนไพรอย่างปลอดภัย และ 4) เสถียรภาพด้านอาหาร ในปริมาณที่เหมาะสมตามฤดูกาลและสามารถเก็บหาเพื่อเสริมสร้างรายได้อย่างต่อเนื่อง ตลอดทั้งชุมชนมีการปรับตัวท่ามกลางสภาวะวิกฤติรอบด้านหรือสภาพภูมิอากาศ หรือความไม่มั่นคงทางอาหารตามฤดูกาลที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องความมั่นคงทางอาหารขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (Food and Agriculture Organization of the United Nations-FAO) และดัชนีตัวชี้วัดด้านความมั่นคงอาหารระดับพื้นที่ที่หลากหลายบริบทที่สัมพันธ์กับมิติการเปลี่ยนแปลงของสังคม เศรษฐกิจ สะท้อนความเป็นจริงของสถานะความมั่นคงทางอาหาร ได้แก่ แหล่งพื้นที่ต้นน้ำ อาหาร รายได้ แหล่งเชื้อเพลิง สถานที่ชุมชนทางสังคมของชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ และตัวชี้วัดฐานะเป็นเครื่องมือในการสร้างการมีส่วนร่วมของกลุ่มและชุมชน ดังพื้นที่ชุมชนหุบเลามีตัวชี้วัดประกอบไปด้วยอยู่ 3 ส่วนได้แก่ 1) ดัชนีกระบวนการ (Process Indicator) คือ จำนวนพื้นที่ป่าที่หลากหลายรองรับอุปทาน หรือการใช้ประโยชน์ของชุมชนทั้งในแง่ความเชื่อทางวัฒนธรรม การเก็บหาผลผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนและการสร้างรายได้เสริมเนื่องจากบางครัวเรือนไม่มีที่ดินทำกิน จึงต้องพึ่งพาระบบตลาด ดังนั้นจึงหารายได้จากป่าเพื่อการยังชีพยังมีอยู่ จึงถือว่าทรัพยากรป่าไม้เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญสำหรับบางครัวเรือนมากกว่าร้อยละ 90 อย่างไรก็ตามบางครัวเรือนก็มีการปรับตัวท่ามกลางสถานการณ์ของสังคมที่เร่งรีบและสภาวะการแข่งขันตลอดทั้งสภาวะการเปลี่ยนแปลงของสภาวะภูมิอากาศที่ส่งผลต่อผลผลิตจากป่า ปริมาณไม่แน่นอนเพียงพอต่อการบริโภคหรือ “ความไม่มั่นคงทางอาหาร” ทำให้มีการแปรรูปหรือถนอมผลผลิตไว้นอกฤดูกาลนั้นด้วย 2) ดัชนีผลได้จากการบริโภค/ผลลัพธ์ (Outcome Indicator) ทุกครัวเรือนได้บริโภคผลผลิตจากป่าทุกฤดูกาล แต่ปริมาณมากขึ้นอยู่กับสมาชิกในครัวเรือนและความต้องการลดภาระค่าใช้จ่ายอื่น ๆ อาทิเช่น อาหารป่า สมุนไพร การใช้สอยจากเนื้อไม้ เป็นต้น 3) ดัชนีเชิงโครงสร้าง (Structural Indicator) เนื่องจากป่าชุมชนอยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและที่ดินสาธารณะประโยชน์ (นสล.) ภายใต้ความรับผิดชอบของกรมป่าไม้และกรมที่ดินซึ่งเป็นหน่วยงานรัฐ ทำให้มีนโยบายที่จะสามารถเก็บหาผลผลิตของป่าหรือเนื้อไม้ในปริมาณที่เหมาะสม ขณะเดียวกันเป็นพื้นที่ที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถพึ่งพิงผลผลิตจากป่าได้ตลอดทั้งปี เนื่องจากที่ดินอยู่ในความรับผิดชอบของรัฐไม่สามารถถูกล้ำเป็นสิทธิส่วนบุคคลได้อยู่แล้ว ดังนั้นทรัพยากรป่าไม้จึงเป็นของ “หน้าหมู” ที่สามารถที่จะเข้าถึงหรือใช้ประโยชน์ร่วมกันได้อย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตามชุมชนมีความพยายามการปรับตัวและเรียนรู้ โดยเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการป่าชุมชน นับว่าเป็นรูปแบบหนึ่งที่น่าสนใจ แม้สิทธิการครอบครองปัจจุบันและอนาคตมีอยู่อย่างจำกัด แต่ป่าไม้คือชีวิตที่มีอยู่ รายล้อมชุมชน ในการสร้างความมั่นคงทางอาหารทั้งระดับครัวเรือน ชุมชนและภูมิภาค ชุมชนจึงมีการปรับตัวเพื่อสร้างความสมดุลของระบบนิเวศหรือการจัดการภูมินิเวศพื้นที่ป่าไม้ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการพัฒนาชุมชน ที่หน่วยงานรัฐ สถาบันการศึกษา ภาคีความร่วมมือระดับต่าง ๆ ควรให้การสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพและประสิทธิผลอย่างยั่งยืนสอดคล้องกับงานศึกษาของ กฤษฎา บุญชัย (2540) ที่นำเสนอข้อมูลเชิงประจักษ์และมีประสิทธิภาพในการจัดการป่าที่เหมาะสมตามแนวทางในรูปแบบของ“ป่าชุมชน”ที่กระจายทั่ว ภูมิภาคของประเทศไทย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและปฏิบัติการระดับพื้นที่กฎหมายและนโยบายด้านการจัดการป่าไม้ ควรมีความชัดเจนถึงแนวทางปฏิบัติ หรือการส่งเสริมชุมชนให้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริงตลอดทั้งการผ่อนปรนการรวมกลุ่ม หรือการกระทำการทางสังคมอาทิเช่น ข้อคำสั่ง คสช. ภายใต้มาตรา 44 การใช้อำนาจทหารแทนกลไกยุติการศึกษ เพราะนโยบายเหล่านี้ทำให้ชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีความไม่มั่นใจในการปฏิบัติการระดับพื้นที่แต่อย่างใด สิ่งที่ชุมชนต้องการคือการเรียนรู้และเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการด้านการจัดการป่าไม้ร่วมกับหน่วยงานรัฐ

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้ควรจัดให้มีการนำเสนอข้อมูลระดับจังหวัด เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูล และหาแนวทางการจัดการป่าไม้ร่วมกันระหว่างชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ อย่างต่อเนื่อง

2.2 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไปควรสนับสนุนงบประมาณให้สามารถดำเนินโครงการวิจัยและพัฒนาอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะการพัฒนาศักยภาพองค์กรชุมชนในการจัดการป่าไม้สู่แผนการปฏิบัติการอย่างเป็นรูปธรรม ภายใต้แนวคิดการจัดการภูมินิเวศป่าไม้ หรือ Forest Landscape Management ซึ่งเป็นแนวคิดการจัดการพื้นที่ป่าไม้ และระบบธรรมชาติอื่นโดยรอบ เพื่อให้เกิดการฟื้นฟูสมดุลของระบบนิเวศและส่งเสริมให้ประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่มี คุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นอาทิเช่น เศรษฐกิจชุมชน สุขภาวะจากเกษตรกรรม เนื่องจากเป็นประเด็นที่ชุมชนให้ความสนใจบน พื้นฐานทุนทางสังคมและทุนทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ยาวนาน

เอกสารอ้างอิง

- ภิญญา บุญชัย. (2540). *พลวัตรชุมชนล้าช้าในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ*. วิทยานิพนธ์ สังคมวิทยา และมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร สาขาวิชามานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธงชัย สอนสุชัย. (2560). *โครงสร้างกลุ่มเยาวชนจิตอาสา ต้นกล้าคุณธรรม ปี 2560*. เอกสารเย็บเล่มชุมชนบ้านหลุบเลา ตำบลหลุบเลา อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดสกลนคร
- นันทกานต์ จันทร์อ่อน. (2557). “ความมั่นคงทางอาหารของประเทศไทย” (Thailand Food Security). *สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา*, 4(2), 1-27.
- ภัชราภรณ์ สาคำ, ชัยมงคล โชติวัฒนตระกูล และกิตติมา ขุนทอง. (2558). *การศึกษาองค์ความรู้ด้านการจัดการป่า และการพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพอย่างมีส่วนร่วมในพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร*. รายงานการวิจัย ฉบับสมบูรณ์. สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.)
- ภัชราภรณ์ สาคำ, ดุสิตา กระจวนชิต และพงษ์ศักดิ์ ฐานสินพล. (2559). *การศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการจัดการป่าเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร เขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร*. รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์. สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.)
- ภัชราภรณ์ สาคำ, ปฎิมาภรณ์ กังวานศรีเพชร และพงษ์ศักดิ์ ฐานสินพล. (2560). *การพัฒนาศักยภาพองค์กรชุมชน ในการจัดการภูมิโนเวศป่าไม้ ในเขตพื้นที่ต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร*. รายงานโครงการบริการวิชาการ. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร
- สพสันต์ เพชรคำ และคณะ. (2555). *ถอดบทเรียนหนองหาร*. ศูนย์หนองหารศึกษา. มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร
- บวร รูปหล่อ. *หมอยาสมุนไพร*. บ้านหลุบเลา หมู่ที่ 11 ตำบลหลุบเลา อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดสกลนคร. (17 ตุลาคม 2559). สัมภาษณ์.